

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP
RIMSKI BREVIJARI OD 13. STOLJEĆA DO TRIDENTSKOGA SABORA:
JEZIK, PISMO, TEKST, SLIKA, FUNKCIJA, USTROJ

(Pazin, 4. – 7. listopada 2018.)

U Državnom arhivu u Pazinu je od 4. do 7. listopada 2018. godine održan međunarodni znanstveni skup *Rimski brevijari od 13. stoljeća do Tridentuskoga sabora: jezik, pismo, tekst, slika, funkcija, ustroj* koji su organizirali Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Staroslavenski institut u Zagrebu, Državni arhiv u Pazinu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Udruženje crkvenih arhivista iz Rima (*Associazione Archivistica Ecclesiastica*). Skup je organiziran na poticaj Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo u kojem se od 2014. godine provode istraživanja dvaju beramskih brevijara. S obzirom na to da su dosadašnje znanstvene studije u znatno većoj mjeri obuhvaćale druge liturgijske knjige u Centru je odlučeno da se u sklopu njegova petogodišnjega rada organizira znanstveni skup koji bi bio posvećen upravo brevijarima. Na skupu je sudjelovalo 40-ak istraživača iz Republike Hrvatske, Italije, Austrije, Bugarske, Ruske Federacije, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenoga Kraljevstva, Rumunjske i Slovenije. Nakon pozdravnih govora koje su uputili organizatori znanstvenoga skupa te predstavnici državnih i crkvenih vlasti znanstveni je skup kao posebni izaslanik predsjednice Republike Hrvatske Kolinde Grabar Kitarović otvorio akademik Josip Bratulić.

Radni dio skupa otvorila su dva uvodna predavanja, u kojima su najavljene njegove središnje teme: povijest rimsko-

ga brevijara i povijest ranonovovjekovnoga Berma koji u kontekstu hrvatskoga glagoljaštva zauzima važno mjesto. Ivanka PETROVIĆ u svom je uvodnom izlaganju *Sanktoral u povijesnom razvoju latinskoga i hrvatskoga glagoljskoga brevijara* istakla kako je ulazak hagiografskih lekcija zabilježen već u najranijem razvoju oficija u Crkvama raznih latinskih liturgija te da su se s vremenom počeli pojavljivati sve potpuniji oblici oficija s biblijskim, patrističkim i hagiografskim »čitanjima« sve do plenarnoga rimskoga brevijara. U sklopu izlaganja ta su hagiografska čitanja književno-povijesno i žanrovski istražena i opisana. *Povijesni kontekst Berma (srednji i rani novi vijek): izvori, historiografija, interpretacija* bila je tema drugoga uvodnoga izlaganja koje su održali Elvis ORBANIĆ i Tomislav GALOVIĆ. Istaknuli su kako Beram baštini vrijedne kulturne spomenike: od beramskih liturgijskih knjiga, župne crkve sv. Martina s glagoljčnim natpisom do gotičke crkve sv. Marije na Škrilinama. Poseban su naglasak stavili na istraživanje neobjavljenih zapisnika vizitacija porečkih biskupa u 17. i 18. st. s ciljem da time pridonesu rješavanju pitanja postojanja beramskoga glagoljaškoga skriptorija.

U sklopu svečanoga otvorenja skupa u petak 5. listopada 2018. godine u 10,15 h u Državnom arhivu u Pazinu održano je predstavljanje faksimila i transliteracije *Drugoga beramskoga brevijara* (Zagreb, Staroslavenski institut, 2018.), izdanja

koje je nastalo kao plod višegodišnjega rada Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo koji djeluje pri Staroslavenskom institutu u Zagrebu. Knjigu su predstavili njegov voditelj Milan Mihaljević, recenzentica Tanja Kuštović, Vesna Badurina Stipčević i Ana Šimić. Riječ je o prvom tiskanom izdanju od ukupno četiri glagoljska kodeksa koji potječu iz Berma, a koji se čuvaju u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani.

Na skupu je održano ukupno 38 predavanja od čega je sedam prvih izlaganja bilo posvećeno različitim liturgijskim temama: od onih u kojima se obrađuje tematika usko vezana uz brevijare, ali koja znatno prethodi nastanku rimskih brevijara, zatim onih povezanih s razvojem rimskih brevijara, ali i nekih široj publici slabije poznatih reformatorskih brevijara pa sve do pitanja tumačenja pojedinih službi i interpretacije pojedinih tekstova. *Liturgija časova i kršćansko poimanje vremena u kontekstu benediktinske duhovnosti i Pravila* naslov je izlaganja Ivana BODROŽIĆA koji se osvrnuo ponajviše na značajke benediktinske duhovnosti koja se ostvaruje u sjedinjenju molitve i djela kako bi se u konačnici ostvarilo posvećenje života. Autor nastavlja s tumačenjem odredbe o zajedničkoj molitvi časova koja je opisana u nekoliko poglavlja Pravila, a u kojoj se odražava potreba da molitva oblikuje cijeli dan monaha o čemu svjedoči sedam molitvenih časova. Daniel PATAFTA u izlaganju *Nova duhovna i pastoralna usmjerenja Franjevačkoga reda u odnosu na formiranje brevijara* dao je pregled nastanka brevijara zaključno sa službenim Rimskim brevijarom pape Pija V. objavljenim 1568. godine. Podsjetio je kako se oblikovanje brevijara prema

obrascima Rimske kurije poklapa sa širenjem franjevačkoga reda u 13. stoljeću te istaknuo kako se tada pojavila potreba da se za siromašnije vjerske kuće i pojedince bez mogućnosti pohađanja crkve sastave knjige koje bi u jednom svesku obuhvatile tekstove dostatne za moljenje cijele službe. Časlovu iz 16. stoljeća koji nije postao službenim, ali koji je obilježio predtridentsko razdoblje, Ante CRNČEVIĆ posvetio je svoje izlaganje *Kardinal Francisco de Quiñones i razvoj Časoslova: predtridentska obnoviteljska nastojanja* u kojem je rasvijetlio procese obnoviteljskih nastojanja Crkve i pokušaja reforme iz prve polovice 16. st. Autor je naveo sva reformska obilježja popularnoga brevijara *Breviarium Sanctae Crucis* (1535.) kardinala *Francisca de Quiñones* kao što je veća oslonjenost na Sveto Pismo, pojednostavljeni *cursus* molitvenih »časova«, naglasak na *proprium temporum* i prednost u odnosu na svetačka slavlja, istaknuvši kako se te njegove reformske značajke nisu podudarale s načelima obnove odabranim na Tridentskom koncilu. U svojem je radu naslovljenu *Teološko-alegorijsko tumačenje noćne službe oficija u liturgijskoj ekspoziciji Guilielmusa Durandusa* (1230. – 1296.) s naglaskom na *antifone i psalmodiju* Silvio KOŠČAK istaknuo kako bi djelo *Rationale divinatorum officiorum* Guilielma Duranda moglo biti od koristi u istraživanjima glagoljske crkvenoslavenske baštine, napose u istraživanju brevijara koji svoj predložak nalaze u kursusu oficija papinske kurije. Marija PEHAR u izlaganju »*Psalamsko Trojstvo*« – *teološki razvoj sadržaja od psaltirske ilustracije do trinitarnoga ikonografskoga tipa* predstavila je kršćansku interpretaciju ilustracije »*Psalamskoga Trojstva*« (Ps 110,1) koja se često pojavljivala pokraj starozavjetnih

tekstova. Autorica je dala povijesni pregled interpretacije, od psalamske ilustracije koja je vrhunac dosegla u 13. st. pa sve do trinitarnoga ikonografskoga tipa kršćanskoga Zapada iz 16. st. Izlaganje *Славянское богослужение латинского обряда в конце ix – середине xiii вв.* Alekseja PENTKOVSKOGA bilo je posvećeno slavenskom bogoslužju rimskoga obreda. U njem je autor dao povijesni pregled slavenske liturgije počevši od razdoblja pape Hadrijana, djelovanja sv. Metoda, pa sve do pape Inocenta IV. koji u 13. stoljeću, prvo svećenstvu u Senju, a zatim benediktincima u samostanu sv. Nikole u Omišlju, dopušta upotrebu narodnoga jezika u liturgiji.

Nekoliko se izlaganja bavilo sadržajnim aspektom brevijarskih knjiga, točnije vrstama tekstova koje se u njima pojavljuju, zatim složenom problematikom njegova nazivlja, ali i svojevrsnom povezanošću s neliturgijskim zbornicima. Pod naslovom *Pogled u sadržaj hrvatskoglagoljskih brevijara – kriteriji za liturgijsko istraživanje i pridavanje liturgijskoga nazivlja* Kristijan KUHAR predstavio je naznake za određivanje kriterija liturgijskoga istraživanja hrvatskoglagoljskih brevijara koji, premda pripadaju rimskom obredu, donose i određene različitosti. Istaknuo je kako bi strukturalna i komparativna analiza trebala pokazati vlastitost hrvatskoglagoljskih brevijara, tj. različitost u odnosu na latinsku tradiciju, čime bi se upotpunila slika dosadašnjih paleoslavističkih istraživanja. *Kapituli u Drugom beramskom brevijaru* naslov je izlaganja Ane ŠIMIĆ i Joze VELE koji su pozornost svoga istraživanja usmjerili prema identifikiranju svih kapitula koji se nalaze u njegovu temporalu i sanktoralu te prema utvrđivanju povezanosti biblijskoga

teksta sadržanoga u kapitulima *Drugoga beramskoga brevijara* sa svim ostalim hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima. Cilj je, smatraju autori, produbiti spoznaje o hrvatskoglagoljskoj Bibliji te osvijetliti procese nastanka hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. *Gospel Antiphons and the Breviary* naslov je izlaganja dominikanca Innocenta SMITHA koji je govorio o antifonama u brevijarima. Često su antifone služile kao most između liturgije čitanja i mise na način da su podcrtavale značenje odlomaka iz duljih perikopa evanđelja. U izlaganju je dao pregled te pojave u srednjovjekovnim i posttridentskim brevijarima, stavljajući naglasak na važnost franjevačkoga lecionara koji se razlikovao od onih korištenih u srednjem vijeku i kasnije. Vesna BADURINASTIPČEVIĆ održala je izlaganje *Apokrifni tekstovi u hrvatskoglagoljskim brevijarima* kojim je podsjetila da se apokrifi kao popularna vrsta hrvatske srednjovjekovne književnosti osim u neliturgijskim zbornicima nalaze i u brevijarima te istaknula kako su na hrvatsku apokrifnu literaturu utjecale dvije književne tradicije: grčko-slavenska i latinska.

S obzirom na to da je na znanstvenom skupu sudjelovala većina suradnika Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljštvo koji su prvih nekoliko godina svoga rada posvetili istraživanju upravo *Drugoga beramskoga brevijara*, zapravo se i očekivalo da u dijelu izlaganja javno predstave svoje najnovije rezultate, ali i stanje istraživanja provedenih u sklopu Centra. U izlaganju *Jezične značajke prvoga dijela Drugoga beramskoga brevijara s gledišta povijesne dijalektologije* Silvana VRANIĆ izdvojila je one značajke njegova temporala koje se razlikuju od hrvatskih crkve-

noslavenskih značajki, a koje bi se mogle pripisati vernakularu. Rezultati istraživanja provedeni metodologijom dijakronijske ili povijesne dijalektologije, smatra autorica, mogli bi pridonijeti preciznijim zaključcima o tome je li se brevijar samo rabio u Bermu ili je ondje i pisan. Sanja ZUBČIĆ u radu *Jednostavni glagolski oblici u temporalu* Drugoga beramskoga brevijara posebnu je pozornost posvetila onim značajkama iz morfologije glagola koje predstavljaju odstupanja od norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i čiji se utjecaj pripisuje narodnomu jeziku. U radu *Ligature u beramskim brevijarima* Mateo ŽAGAR predstavio je svoje istraživanje u posebnom programu za prebrojavanje i klasifikaciju svih ligatura, koji je sastavio Antonio Magdić, također jedan od suradnika Znanstvenoga centra. Autor je prikazao njihov iscrpan popis te naglasio kako bi se upravo takvim popisom mogao utvrditi standard za sve daljnje opise rukopisa zreloga doba hrvatskoga glagoljaštva.

Nekoliko je sudionika svoja istraživanja posvetilo tzv. neslužbenomu tekstu brevijarskih knjiga u kojima su pokušavali dati odgovore na pitanja uporabe i recepcije teksta, njegova odnosa prema drugim liturgijskim i neliturgijskim knjigama i slično. Ivan BOTICA i Sandra POŽAR u svom su radu *Marginalije Drugoga beramskoga brevijara* sustavno izložili istraživanje rubnih bilježaka s historiografskoga i filološkoga gledišta. U njima su pronašli svjedočanstva jezične i književno-liturgijske pismenosti korisnika brevijara, ali i kroničarske zapise o raznim događajima. Također su utvrdili kako su vjerojatno mogla postojati razdoblja intenzivnijega služenja knjigom. Filološkom analizom osvijetlili su razloge pojavljivanja lokalnih čakav-

skih specifičnosti i crkvenoslavenskih crta. Izlaganjem *O Drugom beramskom brevijaru i glagoljaškoj čitateljskoj zajednici* Marija-Ana DÜRRIGL i Andrea RADOŠEVIĆ upozorile su na važnost uspoređivanja službenoga i neslužbenoga dijela brevijara s drugim glagoljskim knjigama, što u konačnici može dovesti do nekih novih spoznaja o korištenju knjige unutar tzv. glagoljaške čitateljske zajednice, a koje bi mogle ostati nedokučivim ako se u fokus istraživanja stavlja samo službeni tekst brevijara. Marginalijama se također bavila Catherine Mary MACROBERT koja se u svojem izlaganju *Observations on the Breviary MS Canon. liturg. 172* usredotočila prvo na marginalije i ispravke kao dokaze korištenja rukopisa, a zatim na ona mjesta koja nisu bila ispravljena, pogotovo u psalmima. Upravo su ti postupci, smatra autorica, zapravo pokazatelj transmisije psalamskoga teksta. Pitanju uporabe brevijara svoje su izlaganje *Povijesni izvori o rukopisnim glagoljskim brevijarima zadarskoga područja i model njihova opisa u digitalnom okruženju* posvetili Ivica VIGATO, Marijana TOMIĆ i Grozdana FRANOV-ŽIVKOVIĆ u kojem su skrenuli pozornost na važnost istraživanja različitih povijesnih vrela koja mogu pridonijeti novim spoznajama o recepciji brevijara: nabavi, kupoprodaji, područjima i razdobljima uporabe. Na temelju apostolskih i kanonskih vizitacija s kraja 16. i početka 17. st. za svako su mjesto zadarskoga područja utvrdili rukopisni brevijar koji se tamo rabio.

Nekoliko sudionika provelo je istraživanja biblijskih knjiga unutar liturgijskih tekstova. Izlaganje *Iskre HRISTOVE-ŠOMOVE Четивото от Послание до римляните 1: 13–25 във Втория Берамски брeвиар* bilo je posvećeno

lingvističkoj analizi citata iz Pavlove poslanice Rimljanima koji je uspoređen s grčkim, latinskim i slavenskim izvorima. U radu *Prva knjiga o kraljevima* Jasna VINCE izložila je svoju tekstološku i jezičnu analizu navedene knjige koja je skromno zastupljena u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama. Kao osnovni tekst koji je potom popraćen kritičkim aparatom iz 22 rukopisna i tiskana brevijara na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku uzeta su čitanja iz *Vrbničkoga prvoga brevijara*. Na primjerima biblijskih knjiga (Pjesme nad pjesmama i Knjige kraljeva) iz *Drugoga beramskoga brevijara* Margaret DIMITROVA u izlaganju *Phytonyms and zoonyms in biblical translations from Latin in the Croato-Glagolitic Second Beram Breviary* govorila je o fitonimima i zoonimima u biblijskim prijevodima s latinskoga.

Na to se leksičko istraživanje provedeno na biblijskom tekstu naslanjaju dva izlaganja posvećena pitanju leksika *Drugoga beramskoga* i *Drugoga novljanskoga brevijara*. U izlaganju *Moravizmi u 2. beramskom* (ljubljskom) brevijaru Marinka ŠIMIĆ polazi od pretpostavke kako očuvani moravizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima upućuju na to da je do utjecaja moravske misije u hrvatskim krajevima možda moglo doći nakon protjerivanja slavenskih učenika iz Moravske, čak i ranije. Autorica je popisala moravizme u temporalu i sanktoralu *Drugoga beramskoga brevijara* te je utvrdila koliko su ti moravizmi zastupljeni u korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Katarina LOZIĆ KNEZOVIĆ u radu *Leksik Komunalna Drugoga novljanskoga brevijara iz 1495. g.* upozorila je da su dosadašnje analize pokazale kako je leksik brevijara u cjelini vrlo neujednačen, s utjecajem ča-

kavsko-kajkavskih elemenata s latinskim i talijanskim posuđenicama te kroatizama. *Prijevod uraškoga glagoljskoga Novoga testamenta i mogući utjecaji jezika istarskih crkvenoslavenskih kodeksa* (na primjeru *Drugoga beramskoga brevijara*) naslov je izlaganja Tanje KUŠTOVIĆ koja je krenula od spoznaje kako je u prevođenju glagoljskoga *Novoga testamenta* moglo sudjelovati više istarskih svećenika koji su dobro poznavali crkvenoslavenske kodekse iz središnje Istre. Autorica je na temelju usporedne analize istražila u kojoj se mjeri u *Novom testamentu* vidi prilagođavanje teksta narodnom jeziku, te koliko zapravo još uvijek ima odraza poznavanja crkvenoslavenskih prijevoda.

Na skupu su predstavljeni rezultati istraživanja upravo onih hagiografskih tekstova koji se rjeđe pojavljuju u hrvatskoglagoljskim brevijarima. Ana MIHALJEVIĆ u izlaganju *Služba u čast sv. Thomasu Becketu u hrvatskoglagoljskim brevijarima* iznijela je rezultate istraživanja brevijarskih tekstova koji sadrže službu u čast sv. Tomasu Becketu. Autorica je analizirala jezične značajke hrvatskoga prijevoda s latinskoga na svim razinama s ciljem utvrđivanja tekstoloških i jezičnih značajki. Tijekom istraživanja prijevodne tehnike osobitu je pozornost posvetila sintaktičkoj i leksičkoj razini. Johannes REINHART izlaganje *The Breviary Vita of Pope Clement I* posvetio je brevijarskoj viti Pape Klementa I. koja se čuva u manjem broju hrvatskoglagoljskih brevijara. U uvodu se osvrnuo na problematiku latinskoga originala teksta oko kojega su stariji istraživači imali različita stajališta, te kao cilj istraživanja istaknuo utvrđivanje latinskoga predloška kao i vrijeme nastanka samoga prijevoda. Na temelju leksičke analize njegovo datiranje smješta u razdoblje nakon početka 14. st.

Milan MIHALJEVIĆ i Jozo VELA održali su izlaganje *Služba u čast sv. Barbari u hrvatskoglagoljskim brevijarima*, utvrdivši da se ta služba u njima pojavljuje tri puta i to u *1. beramskom*, *Bribirskom* i *10. vatikanskom brevijaru*. Usporedba s više latinskih predložaka nije dala rezultate te je pitanje izvornika teksta i dalje ostalo otvorenim. Autori su predstavili rezultate usporedne analize hrvatskoglagoljskih tekstova te donijeli zaključke o njihovom međusobnom odnosu i jeziku same službe.

Dva su izlaganja bila posvećena različitim tradicijama: od tradicije jednoga blagdanskoga teksta do martinske tradicije koja je snažno vezana upravo uz Beram. Lucija TURKALJ je radom *Na vzdviženje svetago Križa u hrvatskoglagoljskim spomenicima* predstavila rezultate sadržajnoga, tekstološkoga i jezičnoga istraživanja tradicije toga blagdanskoga teksta 14. i 15. stoljeća. Tekst je usporedila s latinskim izvornikom. U izlaganju *Beramska martinska tradicija: od predaje do beramskoga glagoljskoga brevijara* Antonija ZARADIJA KIŠ istaknula je važnost Berma kao najsnažnijega središta istarske martinske glagoljske tradicije te upozorila da bi se ta znamenita tradicija trebala revitalizirati u kontekstu europskoga kulturnoga itinerara Vijeća Europe *Sveti Martin, Europljanin, simbol dijeljenja, zajednička vrijednost*. Posebno je skrenuta pozornost na važnost prastare predaje o krepom Martinu kao o mogućem izvoru boljega razumijevanja beramskoga martinskoga kulta.

Institutskoj, odnosno osobnoj povijesti znanstvenih istraživanja bila su posvećena dva izlaganja. Anica NAZOR u izlaganju *Faksimilna (fototipska) izdanja glagoljskih brevijara iz 15. stoljeća* podsjetila je na povijesne okolnosti nastanka izdanja i uopće načela na temelju kojih

je u Staroslavenskim institutu proveden odabir dvaju glagoljskih brevijara čije je objavljivanje uslijedilo nakon izdavanja cjelovita rukopisa *Hrvojeva misala*. Riječ je o fototipskom izdanju *Drugoga novljanskoga brevijara* iz 1977. i faksimila *Prvotiska brevijara* iz 1983. godine. Josip BRATULIĆ je u izlaganju *Dva fragmenta glagoljskoga homilijara iz Berma* opisao fragmente kojima se ponovno uspio posvetiti nakon dugo vremena rekavši kako je tomu glavni razlog savjet koji je dobio u ranim istraživačkim danima da bi umjesto homilijara bilo bolje pozornost posvetiti proučavanju *Istarskoga razvoda*.

U jednom dijelu izlaganja predstavljena su i otkrića različitih rukopisnih knjiga i fragmenata. Tako su Vesna BADURINA STIPČEVIĆ i Mateo ŽAGAR izlaganjem *Novootkriveni odlomci glagoljskoga rukopisnoga brevijara iz 15. stoljeća* upravo u Pazinu javnosti prvi put predstavili glagoljske odlomke koji su otkupljeni na aukciji londonske kuće Bloomsbury. Njihova su istraživanja pokazala da sadrže lekcije iz pasije svete Apolonije. Giovanni LUCA u svom je izlaganju *Breviarium secundum consuetudinem Aquilegensis ac Tergestinam ecclesiam* predstavio brevijar čiji su faksimil i popratna studija objavljena 2011. Istraživanje je pokazalo da su ga pisale četiri ruke te da se u likovnom aparatu (ilustracije, ukrasi) ocrtavaju utjecaji koji su vladali na područjima od Ferrare do Venecije. Domagoj VOLAREVIĆ u izlaganju *Rukopisni kodeks KAS 463 iz Kaptolskoga arhiva u Splitu* predstavio je svoja istraživanja provedena početkom 2018. godine nakon što su u Kaptolskom arhivu u Splitu pronađeni listovi pergamene s liturgijskim sadržajem koje je goticom pisalo nekoliko pisara. Na temelju detaljne kodikološke i liturgijske analize, kao i na temelju liturgijskoga sadržaja,

autor je iznio prijedlog osnovne tipologije toga liturgijskoga kodeksa. Anica VLAŠIĆ ANIĆ u izlaganju *Novootkriveni pergamentni dvolist* Riječkoga hrvatskoglagoljskoga homilijara FgCap VlaThem iz XIII. stoljeća izvijestila je o dosadašnjim rezultatima svojih istraživanja dvaju navedenih hrvatskoglagoljskih pergamentnih fragmenata koje je 2007. g. otkrila u knjižnici Kapucinskoga samostana Gospe Lurdске u Rijeci. Utvrdila je da ti novootkriveni fragmenti sadržavaju nekoliko homilija.

Latiničnim časoslovima čiji je nastanak vezan uz djelovanje istaknutih hrvatskih pojedinaca 15. i 16. stoljeća bila su posvećena dva izlaganja. U izlaganju Milana PELCA *Tiskani časoslovi Andrije Paltašića i Dobrića Dobričevića* navedeni su časoslovi uzeti kao paradigme za razmatranje specifičnosti u tipografiji i knjižnoj opremi ranih časoslova koji su priređeni u talijanskoj i francuskoj tradiciji. Navedena dva časoslova tiskana krajem 15. stoljeća autor je usporedio s rukopisnim časoslovima i brevijarima, istraživši također moguću vezu između tipografske opreme ranih latinskih izdanja i prvih tiskanih glagoljskih brevijara u Veneciji. Ivan JURKović svoje je izlaganje *Grgur Veliki u Njemačko-rimskom brevijaru (1518.) i Raju duše (1560.) koje su dali tiskati Frankapani Modruški i Ozaljski* posvetio doprinosu Frankapana tijekom 16. st., koji su svoj ugled i moć djelomice uspoređivali s ugledom koji je uživao papa Grgur Veliki. Takvo stajalište temelji na činjenici da Grgur Veliki zauzima istaknuto mjesto u brevijaru u kojem se među ostalim nalaze i grbovi obitelji Frankapan, ali i na tom da izdanje *Raja duše* koji 1560. daje otisnuti Katarina Frankapan završava dvjema molitvama toga velikoga crkvenoga oca.

Posljednji dan skupa u nedjelju 7. listopada 2018. u 10h u crkvi sv. Nikole u Pazinu služena je staroslavenska misa.

Za tu su prigodu Milan Mihaljević i Kristijan Kuhar priredili poseban misni priručnik. Ovaj je skup bio izniman i po tome što je u služenju mise sudjelovalo više njegovih izlagača: Silvio Koščak predvodio je misno slavlje, Ivan Bodrožić održao je propovijed, Daniel Patafta je koncelebrirao, dok su kao čitači sudjelovali Jasna Vince, Sanja Zubčić, Elvis Orbančić i Milan Mihaljević. Skup je završio poludnevnom stručnim izletom koji je obuhvatio posjet župnoj crkvi sv. Martina u Bermu, crkvi sv. Marije na Škrilina, crkvi sv. Jeronima u Humu i naravno obilazak Aleje glagoljaša. Osim toga, sudionici su za vrijeme trajanja skupa posjetili Franjevački samostan u Pazinu i Istarsku sabornicu u Poreču, nekadašnju crkvu sv. Franje, u kojoj je prvoga dana bio organiziran svečani prijem.

Ovaj je skup pokazao da se na brevijarima mogu provoditi različita istraživanja čiji rezultati nisu samo doprinos poznavanju te vrste knjige nego i poznavanju tadašnje pismenosti. Vjerujem da je skup na kojem su sudjelovali istraživači iz različitih područja srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih studija (tekstologije, jezičnih istraživanja, povijesti, povijesti umjetnosti, liturgije, paleografije, književnosti) ispunio svoj cilj te da je barem dio znanstvene zajednice potaknuo na buduća istraživanja koja će, nadamo se, pridonijeti novim spoznajama o uporabi i recepciji brevijara, slojevitosti njihova jezika, likovne opreme, dodanih zapisa na marginama i njegove sadržajne raznolikosti. Nadamo se da će se ugodno ozračje u kojem je protekao skup uskoro nastaviti u nekoj budućoj suradnji te da će objavljivanje radova u časopisu *Slovo* i drugima biti poticaj da u svoja istraživanja uključe ovu vrijednu liturgijsku knjigu.

ANDREA RADOŠEVIĆ